

تعریف بهره‌بردارها و انواع آن

کشاورزی را بهره‌برداری از فرآیند طبیعی توسط انسان دانسته‌اند در این بهره‌برداری موجود زنده هم هدف است و هم وسیله (۱).

از زمانی که انسان از سلطه طبیعت بیرون آمد و به دخل و تصرف در عوارض طبیعی پرداخت، کشاورزی در مفهوم تولید پدید آمد، چون تولید نیازمند ترکیب و تلفیق عوامل متعدد بود، «سازمان» به وجود آمد. لذا واحدهای بهره‌برداری به منزله سازمان تولید با تولید کشاورزی همزاداند. اگر واحد بهره‌برداری (۲) را سازمانی بدانیم که با هماهنگی و تلفیق عوامل مختلف (نیروی کار، زمین، آگاهیه‌های فنی، ابزار و...) به تولید برای مصرف اعضای خود، دیگری و یا بازار می‌پردازد - بسته به اینکه کدام ملاک را برمی‌گزینیم - به انواع مختلفی از واحد های بهره‌برداری بر می‌خوریم.

بر اساس مالکیت عوامل تولید (۳) خصوصاً عامل سرمایه ارضی (زمین و آب) می‌توان به واحدهای رعیتی، خرده‌مالکی یا خویش‌فرمایی، خانوادگی، اجاره‌ای، سرمایه‌داری، دولتی، تعاونی و... اشاره کرد.

بر اساس هدف تولید می‌توان از واحدهای بهره‌برداری معیشتی، مختلط و تجاری (۴) نام برد، سازمان تولید نیز می‌تواند موجود تقسیم‌بندی دیگری: ز واحدها باشد، واحد بهره‌برداری فردی یا خانوادگی، واحد تولیدگروهی و واحد تولید جمعی یا اشتراکی. اگر شیوه زندگی به عامل مزبور افزوده شود، در آن صورت می‌توان به واحدهای تولید جمعی و اشتراکی و زندگی خصوصی کشاورزان (مثل مشاواودیم در فلسطین اشغالی و کلخوز در شوروی)، واحد تولید جمعی و زندگی اشتراکی (مثل کیوتس‌ها در فلسطین اشغالی و...) اشاره کرد.

مفهوم شیوه تولید Mode de Production نیز برای تفکیک واحدهای بهره‌برداری به کار می‌رود، به نظر سوسیالیستها، زیربنای اقتصادی جوامع، شکل واحدهای بهره‌برداری را مشخص می‌کند. آنها به شیوه‌های کمون اولیه، فئودالی، سرمایه‌داری، سوسیالیستی اشاره کرده‌اند، در حالی که برخی از آنها نیز از شیوه‌های تولید آسیایی، تولید آلمانی (ژرمنی)، تولید اسلاو، یاد می‌کنند (۵).

روابط تولیدی Rappports de Production ملاک دیگری در تقسیم‌بندی واحدهای بهره‌برداری است. اصطلاح مزبور که در مارکسیسم متداول است، ناظر بر روابط بین انسانها و نحوه مالکیت و تصاحب ابزار و نیروی‌های تولید است.

در کشاورزی وقتی نیروهای تولیدی ضعیف‌اند و ابزار و فنون ابتدایی هستند، انسانها برای تولید بر توان خود متکی می‌شوند، وقتی بتدریج استفاده از ابزار پیچیده و کارآ مطرح می‌شود، مسئله کنترل ابزار، روابط تولیدی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. مراحل تکاملی ابزار تولید،

سطوح مختلفی از روابط تولید را ایجاد می‌کند، ولی مارکسیسم به بیشتر از دو نوع کلی یعنی روابط پیش سرمایه‌داری Procapitaliste و روابط تولیدی سرمایه‌داری Capitaliste اشاره می‌کند (۶).

در روابط تولیدی پیش سرمایه‌داری، تسلط بر نیروهای تولیدی طبیعی (زمین و آب) محور روابط تولیدی است. در این روابط مالک زمین و آب یعنی فئودال یا سلطان یک قطب و «سرو»ها یارعا یا قطب دیگر را تشکیل می‌دهند. در نوع سرمایه‌داری، کنترل سرمایه و ابزار تولید محور روابط تولیدی است. در این نوع در یک قطب سرمایه‌دارها هستند و در قطب دیگر کارگران (پرولتاریا). سرمایه‌دار زمین، آب، دانش فنی و ابزار را در اختیار دارد و کارگر فقط نیروی کار خود را عرضه می‌کند.

اگر خصیصه اصلی این مرحله را جدایی کار از سرمایه و ابزار تولید بدانیم و سهم نیرو کار از تولید فقط به «مزد» محدود شود باید به این نتیجه برسیم که این وضعیت خاص نظام سرمایه‌داری نیست، بلکه در عمل شامل نظام سوسیالیستی نیز می‌گردد.

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، نظام اقتصادی متشکل از سه بخش دولتی تعاونی و خصوصی است. از طرفی نظامهای اقتصادی کشورهای مختلف دارای سه تا چهار بخش اقتصادی هستند. واحدهای بهره‌برداری کشاورزی متناسب با بخشهای عمده اقتصادی (۷) می‌توانند از واحد بهره‌برداری اشتراکی یا دولتی، واحد بهره‌برداری سرمایه‌داری، واحد بهره‌برداری گروهی یا تعاونی تشکیل شده باشند.

تعریف واحد بهره‌برداری خانوادگی

از واحد بهره‌برداری خانوادگی تعاریف مختلفی ارائه شده و در هر تعریف روی بعدی از ابعاد مختلف آن تکیه شده است. «واحد بهره‌برداری خانوادگی واحدی اقتصادی، اجتماعی است که در آن اعضای خانواده تحت مدیریت سرپرست خانواده روی اراضی خانواده به فعالیتهای مختلف زراعی، دامداری، باغداری و... می‌پردازند و از نیروی کار دیگران جز در موارد محدود استفاده نمی‌کنند و اعضای خانواده به صورت دائم یا نیمه وقت در واحد دیگری مشغول به کار نمی‌شوند.» در این تعریف چند نکته مطرح است:

۱- نیروی کار لازم برای فعالیت در واحد تولیدی را به طور کامل اعضای خانواده تأمین می‌کنند.

۲- عوامل تولید یا سرمایه ارض (عمدتاً زمین و آب) متعلق به خانواده است.

۳- مدیریت واحد در اختیار خانواده و معمولاً در دست سرپرست خانواده است.

۴- تناسب بین نیروی کار و امکانات تولید و شیوه تولید (سنتی، نوین) و وسایل تولید

(ماشین و...) به گونه‌ای است که اصل ادغام کار و سرمایه محفوظ می‌ماند.

۵- حرکت واحد بهره‌برداری خانوادگی به سوی واحد بهینه تولید می‌تواند از طریق انجام کشت تجاری و عمقی و فعالیت در زمینه‌های جانبی با حفظ تعادل بین نیروی کار و امکانات صورت گیرد.

۶- در گذار از شیوه‌های سنتی به سوی شیوه‌های نوین ممکن است واحد در موارد ویژه و تخصصی نیازمند نیازمند استفاده از خدمات دیگران گردد. بهمین دلیل در تعریف واحد بهره‌برداری خانوادگی در دنیا امکان استفاده از یک تا ۲ نفر کارگر در سال نیز در نظر گرفته شده است. (۸)

انواع واحد بهره‌برداری خانوادگی

می‌توان از ملاک‌های مختلفی برای دسته‌بندی واحدهای بهره‌برداری خانوادگی استفاده کرد: عامل کار، مالکیت، سرمایه ارضی، ابعاد واحد بهره‌برداری، کمیت و کیفیت ابزار مورد استفاده و..

در این قسمت با توجه به دو عامل یعنی «تناسب بین نیروی کار و سرمایه ارضی» و «ابعاد واحد بهره‌برداری» مسئله را بررسی می‌کنیم.

۱- بر اساس تناسب بین نیروی کار و سرمایه ارضی (۹): در واحد بهره‌برداری خانوادگی به لحاظ رابطه و تناسب بین عوامل تولید، خصوصاً زمین و نیروی کار می‌توان به سه نوع واحد برخورد کرد (۱۰):

الف- واحد بهره‌برداری با ماهیت خانوادگی: یعنی واحدی که در آن تناسب و تعادل بین زمین و امکانات تولیدی با نیروی کار اعضای خانواده به گونه‌ای است که نه به استخدام و استفاده از نیروی کار دیگران (به صورت سهم بر و یا مزدی) احتیاج است و نه اعضای خانواده فرصت دارند که به استخدام دیگران درآیند (۱۱). حفظ این تعادل با توجه به گسترش فعالیتها و گذار به سوی کشاورزی نوین از یک طرف و تغییرات نیروی کار خانواده از طرف دیگر مستلزم هم‌آهنگی‌هایی است.

ب- واحد بهره‌برداری خانوادگی با خصیلت خانوادگی: در این واحد که مدیریت آن در اختیار سرپرست خانواده است علاوه بر استفاده از نیروی کار، تمام یا برخی از اعضای خانواده از نیروی کار دیگران نیز به صورت سهم‌بری یا مزدی استفاده می‌شود. استفاده از نیروی کار دیگران به دلایل مختلف از جمله گسترش فعالیت واحد بهره‌برداری (افزایش زمین زیر کشت، انجام کشتهای تجاری و نیروبر، توسعه فعالیتهای غیر زراعی مثل دامداری، استفاده از شیوه‌های نوین کشاورزی و انجام کشت عمقی و...) و جانشینی نیروی کار اعضای خانواده (مهاجرت به دلیل ادامه تحصیل یا جستجوی کار در شهر و...) صورت می‌گیرد. این گونه واحدها بر اساس میزان

سرمایه ارضی و سرمایه جاری و خصوصیات مدیر واحد بهره‌برداری یا در حال فروپاشی و تقسیم به واحدهای کوچکتر هستند و یا در مرحله ورود به نظام سرمایه‌داری (۱۲).

ج- واحد بهره‌برداری با ابعاد خانوادگی: در این نوع واحد، وسعت اراضی مورد بهره‌برداری خانواده نه تنها در حد استفاده از نیروی کار دیگران نیست، بلکه موجب اشتغال کامل اعضای خانواده نیز نمی‌شود. این نوع واحدها در ایران همراه با اصلاحات ارضی پدید آمدند. تا قبل از اصلاحات ارضی مالک با استفاده هرچه بیشتر از تنها عامل تولید مجانی یعنی نیروی کار، مقدار نسق زراعی کشاورزان را طوری تعیین کرده بود که سهم آنها از محصول، زندگی بخور و نمیری را برایشان فراهم می‌کرد (۱۳).

در نتیجه اصلاحات ارضی بیش از یک میلیون و یکصد هزار خانوار زارع زمینهای را که کشت می‌کردند صاحب شدند و حدود نیمی از اراضی زیر کشت به بیش از یکصد هزار خانوار دیگر (به دلیل تقسیم آب و زمین به نسبت تسهیم محصول) واگذار شد. امروز بیش از یک میلیون و دویست هزار واحد برداری با کمتر از ۲ هکتار زمین زراعی در ایران فعال اند (۱۴).

اطلاق واحد بهره‌برداری خانوادگی به برخی از این واحدها، بیشتر به دلیل تعلق زمین به آنهاست زیرا اغلب فاقد تناسب لازم بین نیروی کار و امکانات تولیدی هستند.

۲- بر اساس ابعاد و اندازه اراضی واحدهای بهره‌برداری: برخی از صاحب نظران دسته بندی بهره‌برداریهای خانوادگی را بر اساس اندازه اراضی تحت فعالیت در نظر گرفته اند (۱۵).

تقسیم بندی واحدهای بهره‌برداری به سه دسته کلی، کوچک، متوسط، و بزرگ بیشتر مورد استفاده تبلیغات گران و رهبران سیاسی قرار می‌گیرد (۱۶). با توجه به چند بعدی بودن فعالیت واحد های بهره‌برداری خانوادگی، خصوصاً اشتغال به دامداری، باغداری، صنایع دستی و حتی صید از یک سو، تفاوت کیفیت زمینهای آبی و دیمی و نیز تفاوت مرغوبیت و حاصلخیزی زمینهای زراعی، نوع کشت (برنج در مقایسه با گندم)، میزان استفاده از ماشینهای کشاورزی، کشت سنتی یا نوین و ... از سوی دیگر، امکان دسته بندی واحدهای بهره‌برداری بر حسب مساحت وجود ندارد.

بودوئن Bodouin روستاشناس فرانسوی معتقد است استفاده از حجم تولیدات یا حجم نیروی کار مصروفه و یا میزان سرمایه‌گذاری در واحد بهره‌برداری برای دسته بندی، ملاکهای معتبرتری از سطح بهره‌برداری به شمار می‌آیند (۱۷).

برای نشان دادن نامعتبر بودن این نوع دسته بندی کافی است اشاره شود که بر اساس ملاکهای مزبور (تا ۵ هکتار فقیر و تهیدست بین ۵ تا ۱۰ هکتار خرده پا و متوسط و بیش از ۱۰ هکتار مرفه) حدود ۹۷٪ درصد واحدهای بهره‌برداری استان گیلان که جمعاً ۸۵ درصد اراضی زراعی را در اختیار دارند مساحت زمینهایشان کمتر از ۵ هکتار است و بنا به تعریف مزبور جملگی فقیر و تهیدست هستند. در حالی که در بویر احمد و کهگیلویه ۸۳ درصد زمینها متعلق

به واحدهای بهره‌برداری دارای بیش از ۵ هکتار است و لذا بیش از ۵۰ درصد واحدهای بهره‌برداری - این استان متوسط و مرفه اند. در حالیکه در استان گیلان ۲ درصد زمینها در اختیار ۳۰ درصد از واحدهای بهره‌برداری مرفه‌اند (۱۸).

واحد بهینه

واحد بهره‌برداری بهینه Optimum به واحدی اطلاق می‌گردد که در آن تلفیق عوامل تولید بنحوی صورت می‌گیرد که بالاترین حد بازده حاصل آید. تناسب عوامل تولید با یکدیگر از یک سو و رعایت اصول مربوط به اشتغال نیروی انسانی و عدالت اجتماعی از سوی دیگر اشکال مختلفی از واحد بهینه را به وجود می‌آورند، اقتصاد دانان واحد بهینه را واحدی می‌دانند که بهترین بازده و درآمد را دارد، ممکن است متخصصان کشاورزی حد بهینه واحد بهره‌برداری را در رابطه با استفاده مطلوب از ماشینهای کشاورزی مطرح کنند.

حد مطلوب اقتصادی بر حداکثر برداشت از یک هکتار تاکید می‌کند و حد مطلوب فنی یا تکنولوژیک، مساحتی است که در آن از ماشینهای کشاورزی با حداکثر کارایی استفاده کنند.

تعیین حد مطلوب واحد بهره‌برداری با توجه به تناسب و ترکیب زمین، نیروی کار، نوع محصول، نوع ابزار، وجود تک کشتی یا چند کشتی و یک یا صد کشت در سال و همچنین وجود فعالیتهای مختلف در واحد بهره‌برداری تعیین می‌شود و لذا می‌تواند دارای حد ثابتی برای کلیه موارد باشد.

در مطالعه‌ای که کوتن Cutin در فرانسه راجع به حد مطلوب واحد بهره‌برداری خانوادگی انجام داده است، حد مطلوب را در منطقه شاتولن Châtoaulin ۱۰ هکتار در صورت کشت سیب زمینی، ۲۰ تا ۳۰ هکتار در صورت کشت غلات و ۵۰ تا ۷۰ درصد برای کشت محصولات مختلف، با اولویت کشت علوفه برای دامداری در نظر گرفته است (۱۹).

از واحد قابل زندگی Viable نیز به عنوان حداقل یا پایین ترین حد یک واحد بهره‌برداری خانوادگی یاد می‌شود. منظور از این نوع واحد، وجود مساحتی است که با توجه به کیفیت زمین و نوع کشت و نیروی کار موجود، درآمدی در حد حداقل دستمزد و یا در حد درآمد پایه شاغلان در بخشهای دیگر اقتصادی برای خانواده بهره‌بردار فراهم نماید (۲۰).

واحد بهره‌برداری خانوادگی، واحد مطلوب

واحد بهره‌برداری خانوادگی را گروهی از صاحب نظران و رهبران سیاسی و حتی برنامه ریزان به عنوان واحد بهره‌برداری مطلوب مطرح کرده‌اند.

قبل از طرح مقوله توسعه Developpement واحد بهره‌برداری خانوادگی با شعار

«زمین از آن کسی است که آن را می‌کارد» آرمان انقلابیونی چون روبسپیر در انقلاب کبیر فرانسه بود. در نهضت‌های روستایی و دهقانی گذشته، دهقانان برای کسب زمین دودرخواست مطرح کردند، طرد قدرت بزرگ مالکان و برابری در مالکیت وسایل تولید، در آن عصر زمین اصلیتین وسیله تولید به شمار می‌رفت.

ویژگیهای واحد بهره‌برداری خانوادگی را عبارت دانسته‌اند از (۲۱):

- ۱- مشارکت فعالانه کشاورز و اعضای خانواده‌اش در تولید و وجود انگیزه نفع‌جویی به‌عنوان انگیزه تولید.
  - ۲- ادغام کار و سرمایه و ممنوعیت استخدام نیروی کار و لذا جلوگیری از بهره‌کشی از کار دیگران.
  - ۳- تناسب بین نیروی کار، عوامل تولید و تولیدات
  - ۴- نرمش و انعطاف‌پذیری کار خانوادگی در فعالیتهای مختلف. انطباق واحد تولید بر واحد خانواده امکان نوعی تقسیم کار اجتماعی متناسب با نقش و وظایف هر یک از اعضا را فراهم می‌آورد. و جابجایی را میسر می‌سازد.
  - ۵- پذیرش درآمد کم و یا ناچیز برای برخی از عوامل تولید.
- علاوه بر این لوکوز LocoZ در این زمینه معتقد است: «... از لحاظ اقتصادی قوه ابتکار و انگیزه خانواده در آن ملحوظ می‌شود و از نظر اجتماعی به‌عنوان هسته بنیانی سازمان اجتماعی مطرح می‌گردد، از لحاظ سیاسی، جنبه‌های دموکراسی در آن رعایت می‌شود. تملک شخصی زمین برای دهقانان علامت آزادی و تضمین تأمین اجتماعی و نقطه شروع ثروتمند شدن به حساب می‌آید...» (۲۲).

تجربه ژاپن، هلند، دانمارک، مزارع خانوادگی اعضای کلخوز و سولخوز در شوروی.. موید بالا بودن میزان تولید در واحدهای کوچک خانوادگی است. فرانسه بعد از جنگ دوم جهانی الگوی هلند یا واحد بهره‌برداری خانوادگی را برای توسعه کشاورزی برگزید و سیاستهای خود را بر محور حمایت از این واحدها قرار داد و اقدام به تجمیع اراضی و رسانیدن مساحت آنها به حد مطلوب اقتصادی کرد. صاحب نظران پیرو دکتترین‌های جمع‌ایراداتی بر واحدهای بهره‌برداری خانوادگی وارد می‌سازند. به این ترتیب که واحدهای مزبور راهسته سرمایه‌داری خرد می‌دانند، و معتقدند نفع‌جویی فردی موجب جمع‌آوری زمین و ثروت می‌گردد و شکلی از بهره‌برداری را پدید می‌آورد که با نظام سوسیالیستی واقعی متباین است. با وجود این حزب کمونیست فرانسه و سازمانهای سندیکایی هم‌اکنون در برنامه‌های اقتصادی و سیاسی خود از واحدهای بهره‌برداری خانوادگی (خرده‌کشاورزان) دفاع می‌کنند.

لزوم عنایت بیشتر به واحد بهره‌برداری خانوادگی

در برنامه‌های اجرا شده در دهه توسعه (۱۹۶۰) ایجاد واحدهای بهره‌برداری خانوادگی از طریق اصلاحات ارضی هدف ظاهری زمامداران بود، در ایران نیز لااقل در مرحله اول اصلاحات همین هدف اظهار گردید.

تقسیم اراضی (۲۳) تمام یا بخشی از زمینهای زراعی را که در نظام سنتی کشت بر اساس نسق در اختیار زارعین بود، به آنها واگذار کرد. ضعف سرمایه، (دانش و ابزار) و کوچکی اندازه زمین و... موجب گردید تا تولید واحدهای بهره‌برداری خانوادگی صاحب زمین شده کم و عمدتاً نتیجه نیروهای طبیعی تولید (زمین و آب) و نیروی کار انسانی باشد. علی‌رغم پایین بودن میزان تولید در کل، قیمت فروش محصولات کشاورزی به سبب دخالت دولت در تعیین قیمتها و خریدهای عمده از کشورهای خارج پایین باقی ماند، با تغییر علاقه دولت از گسترش کشاورزی به بسط و توسعه صنایع مونتاژ و وابسته، کشاورزان برای یافتن کار به شهرها مهاجرت کردند و عملاً واحدهای بهره‌برداری خانوادگی از هم پاشید. این وضع ضمن تقویت روند رشد سرمایه‌داری، عدم رشد کشاورزی حتی سرمایه داری ارضی را موجب گردید.

اما در همین دوره عده‌ای سرمایه‌دار وابسته از بالا برای تولید محصولات کشاورزی ویژه‌ای دست به ساختن واحدهای بزرگ کشاورزی مثل کشت و صنعت و... زدند که خود ضربه‌ای دیگر بر پیکر واحدهای بهره‌برداری خانوادگی وارد کرد. ضربات دیگر را قبلاً نزول خواران (منابع غیر رسمی اعتبار) و عوامل واسط بر سازمان بی‌دفاع واحدهای مزبور وارد کرده بودند. ایجاد تعاونیهای روستایی به رغم گسترش کمی به طور کلی در بیشتر کشورهای جهان سوم به دلایل عدیده از جمله عدم صداقت مسئولان نتوانست حمایت لازم را از واحدهای بهره‌برداری خانوادگی به عمل آورد، برعکس با پرداخت وامهای کم و کوتاه مدت بر قدرت خرید کشاورزان به طور کاذب و مصنوعی افزوده شد و شبکه مناسبی برای عرضه کالاهای مصرفی به روستا با تسهیلات لازم فراهم آمد. روابط تولیدی موجود در این گونه واحدها سدی در راه تشکیل سرمایه ایجاد کردند، از طرفی فقدان شرایط لازم برای استفاده مطلوب از سرمایه و سرمایه‌گزاری شیوه تزیق سرمایه راهم بی‌اثر نمود.

نظر موافقان نظام سوسیالیستی، از این جهت که واحدهای مزبور به صورت طعمه‌های مناسبی برای برخی از واسطه‌ها و روستاییان دارای روحیه کارفرمایی در آمدند، می‌تواند تا حدودی صائب باشد. ایجاد واحد های بهره‌برداری خانوادگی با تملک زمین، در شرایطی که امکانات لازم برای سرمایه‌گزاری و استفاده از دانش و ابزار جدید کشاورزی وجود ندارد، فریبی بیش نیست. تنها کشورهایی توانسته‌اند واحدهای مزبور را پدید آورند و در جهت مطلوب و مناسب سوق دهند، که قبل از واگذاری زمین به زارع، نسبت به یکپارچه کردن اراضی، تسطیح

آنها، سازبان دادن اعتبار و بازاریابی مناسب (بصورت تعاونی) و ارائه خدمات لازم اقدام کرده بودند. مثل ایتالیا، ژاپن و تا حدودی مصر و الجزایر. لکن در دیگر کشورها و از جمله ایران عوامل متعددی به عنوان مانع بر سر راه ادامه حیات واحدهای مزبور وجود داشته و دارد.

ویژگیها و خصایص واحدهای بهره‌برداری خانوادگی چنان مناسب تولید بیشتر و اعمال عدالت اجتماعی است که به رغم ناکامیهای واحدهای مزبور در دهه‌های اخیر که ناشی از سیاستها و استراتژیهای مبتنی بر «نظریه وابستگی» توسعه است، هنوز مطلوبیت و شایستگی خود را برای توسعه کشاورزی و توسعه ملی از دست نداده‌اند.

در واحد بهره‌برداری خانوادگی، عشق وافر زارع و اعضای خانواده‌اش به زمین از حد علقه به ابزار تولید بیشتر است. عشق و علاقه کشاورز به زمینش، چنان عمیق است که حتی برای نظامهای سوسیالیستی نیز مشکلاتی پدید آورد (۲۴) و در نهایت خود را به برنامه‌ریزان متعصب رژیم استالین تحمیل کرد.

هالبواکس M. Halbwachs در مطالعه خود در روانشناسی اجتماعی جای ویژه‌ای به این امر اختصاص داد، زیرا زمین عامل اساسی در روانشناسی طبقه دهقان است. مثلاً دهقان زمینش را به نرخ اقتصادی نمی‌فروشد و حتی برای خرید قطعه‌ای زمین حاضر است قیمت گزاف و غیر منطقی بپردازد (۲۵).

سیلونه I. Silone در نوشته‌اش به نام فونتامارا Fontamara در سال ۱۹۳۰ می‌نویسد: «... اگر زمینی داری، در شبهای بلند زمستان خواب به چشم‌هایت نمی‌رود، حتی اگر تا حد مرگ خسته باشی، نمی‌توانی بخوابی، زیرا نمی‌دانی چه بر سر زمینت خواهد آمد و صبح زود می‌روی تا زمینت را ببینی، اگر کسی زمینت را بگیرد... مثل این است که همسرت را تصاحب کرده... حتی بعد از فروش قسمتی از زمین، آن زمین مدت‌ها نام تو را حفظ می‌کند، یا اگر زمینی خریدی، زمانی مال تو خواهد بود که سالها روی آن زحمت بکشی و عرق بریزی» (۲۶)

عشق به زمین مسووب شده است که بسیاری از زارعین به رغم مهاجرت دائمی خود به شهر و اشتغال در بخش خدمات یا صنعت، دست از مالکیت خود بر ندارند. آنها یا زمین خود را فعلاً رها کرده‌اند (وضعیت روستاهای خالی از سکنه) یا به صورت اجاره و سهم‌بری به دیگر روستاییان واگذار کرده‌اند (مورد خویشان و آشنایان)، و یا دست به نوعی کشاورزی فصلی زده‌اند که اصطلاحاً کشاورزی نیمه وقت نامیده می‌شود» (۲۷).

به نظر می‌رسد نخستین شرط برای تداوم فعالیت واحد بهره‌برداری خانوادگی وجود رابطه‌ای منطقی و اقتصادی بین تعداد اعضای خانواده و مقدار زمین و همچنین وجود و یا عدم وجود منابع دیگر فعالیت است. تولید بیشتر یا از طریق افزایش سطح زیر کشت واحد بهره‌برداری فراهم می‌آید یا از طریق توسعه کشت عمقی و به خدمت گرفتن دانش و نهاد های جدید کشاورزی، به همین

سبب تعیین حد مطلوب (اپتیمم) در حد قابل زندگی با رعایت کلیه جوانب از نکات و اقدامات ضروری در برنامه ریزیهای توسعه به شمار می رود.

گذار از حد قابل زندگی به حد اقتصادی و فنی مقوله دیگری را مطرح می کند (۲۸) لکن عجالتاً در جهت تأکید بر واحدهای بهره برداری خانوادگی به عنوان محور توسعه کشاورزی اضافه می کنیم که استفاده از ماشینهای کشاورزی از طریق همیاری و تشکیل بانک مبادله خدمات و یا تعاونیهای کشاورزی کارگشاست. مطالعات انجام شده در ایران و کشورهای مختلف بین این واقعیت است که در صورت فراهم کردن شرایط لازم و زدودن موانع و مشکلات فرا راه واحدهای بهره برداری خانوادگی می توان از واحدهای مزبور انتظار تولید بیشتر، تأمین عدالت اجتماعی، جلوگیری از فروش نیروی کار و جدایی کار از سرمایه را داشت.

پیشنهادات

محسنات واحد بهره برداری خانوادگی و تناسب آن با روح قانون اساسی در جهت ادغام کار و سرمایه و واقعیات کشاورزی ایران جملگی مؤید توجه برنامه ریزان به احیا و ترمیم این گونه واحدهاست. بررسی برنامه های مختلف در طول چند دهه اخیر، در جهت حمایت از واحدهای متوسط و بزرگ کشاورزی و ایجاد مؤسسات کشت و صنعت، شرکت های سهامی زراعی و... بوده است. بعد از انقلاب اسلامی علی رغم تأکید بر حمایت از این گونه واحدها عملاً هنوز دستگاهها و سازمانهای دولتی اعم از اعتباری و ترویجی و خدماتی از این واحدها حمایت چندانی نکرده اند. لذا مشخصاً پیشنهادهای زیر ارائه می گردد:

۱- اقدام در جهت رفع مشکلات و یا فراهم آوردن زمینه برای از میان برداشتن آنها از جانب سازمانهای دولتی، از طریق راهنماییهای روستاییان و مساعدت به آنها در جهت یکپارچگی اراضی زراعی، دسترسی مستقیمتر به بازار، از طریق ایجاد تعاونیهای واقعی با مشارکت خود روستاییان.

۲- از طریق هیئتهای هفت نفره احیا و واگذاری زمین و یا سازمان دیگری مطالعات لازم در هر منطقه برای تعیین حد مطلوب اراضی واحدهای بهره برداری صورت گیرد و سیاستهای حمایتی دولت در جهت هدایت واحدهای مزبور به حد مطلوب و حفظ آن حد تنظیم گردد.

۳- واحدهای بهره برداری خانوادگی را کمک کنند تا متناسب با نیروی کار خود و مقدار اراضی در دسترس، امکان انجام فعالیتهای دیگر کشاورزی و صنفی را در کنار فعالیتهای زراعی بیابند.

۴- با اینکه شرایط و مقتضیات طبیعی، جغرافیایی، اجتماعی و اقتصادی استفاده از واحدهای دیگری نظیر واحدهای دولتی و تعاونیهای تولید زراعی در برخی از مناطق را اجتناب ناپذیر

می‌سازد ولی محور قرار دادن واحدهای بهره‌برداری خانوادگی و تلاش در جهت رفع مشکلات این واحدها، نیازمند تغییرات اساسی در سطح کارشناسی وزارتخانه‌های مربوط و تجدیدنظر و توجه لازم در برنامه‌های آموزشی و پژوهشی دانشگاههاست.

• سازمانی بنام بنیاد زمین زراعی پدید آید یا هیئتهای هفت نفره برای این کار مأموریت پیدا کنند تا نسبت به خرید اراضی زارعین متوفی و یا سالخورده و ... اقدام کنند.

فردی که واحد بهره‌برداری خانوادگی علاوه بر کمک ابزار و وسائل تولید و استفاده از نیروی کار اعضای خانواده می‌تواند از خدمات بیرون یک تا دو کارگر روز مزد نیز در سال استفاده نماید. - Bureau de Recherches rurales du Xe arrondissement de Paris Armand Colin - Collection U. 1978. Page 4.

نقش واحد بهره‌برداری خانوادگی در توسعه روستاها و ایجاد اشتغال در روستاها بسیار مهم است. در بسیاری از کشورهای جهان، واحدهای خانوادگی نقش مهمی در تولید و توزیع محصولات کشاورزی و دامپروری دارند. این واحدها علاوه بر تولید و توزیع محصولات، خدماتی نیز ارائه می‌دهند که برای رفاه و پیشرفت روستاها بسیار مفید است.

واحد بهره‌برداری خانوادگی مستقیماً در خدمت روستاها و روستاییان است. این واحدها با استفاده از نیروی کار اعضای خانواده و با کمک ابزار و وسائل تولید و استفاده از نیروی کار اعضای خانواده می‌تواند از خدمات بیرون یک تا دو کارگر روز مزد نیز در سال استفاده نماید. این واحدها علاوه بر تولید و توزیع محصولات، خدماتی نیز ارائه می‌دهند که برای رفاه و پیشرفت روستاها بسیار مفید است.

روش‌های علم‌آشنایی و مطالعات فرسنگی
مقاله‌های علمی و پژوهشی در زمینه‌های مختلف علمی و اجتماعی
مجموعه‌های علمی و پژوهشی در زمینه‌های مختلف علمی و اجتماعی
مجموعه‌های علمی و پژوهشی در زمینه‌های مختلف علمی و اجتماعی

• Godelier, M. Textes Choisis de Marx et... Paris Edition sociale. 1970. Page 30. و نیز در مورد واحدهای کوچک در مواردی که در واحدهای بزرگتر وجود ندارد.

• Godelier, M. Textes Choisis de Marx et... Paris Edition sociale. 1970. Page 30. و نیز در مورد واحدهای کوچک در مواردی که در واحدهای بزرگتر وجود ندارد.

• Godelier, M. Textes Choisis de Marx et... Paris Edition sociale. 1970. Page 30. و نیز در مورد واحدهای کوچک در مواردی که در واحدهای بزرگتر وجود ندارد.

یادداشتها

1- Barrel. p. Les Sociétés rurales du XX siècle. paris Armond colin - Collection U. 1978. Page 4.

۲- واحد بهره‌برداری کشاورزی ضمن اینکه واحدی اقتصادی است، در عین حال یک واقعیت اجتماعی هم محسوب می‌شود. زیرا در اغلب موارد برچارچوب یک خانواده کشاورز منطبق است. به این دلیل بجای واژه Enterprise که در فارسی با کلمه «بنگاه» معرفی شده، در بخش کشاورزی از واژه Exploitation استفاده می‌شود، زیرا محتوای این واژه با واقعیت بهره‌برداری کشاورزی بیشتر انطباق دارد.

۳- برخی کار را عامل اساسی و منحصر به فرد تولید می‌دانند و معتقدند که همه ثروتها محصول کار انسانی هستند Gutelman: P5. صاحب نظران اقتصادی به سه عامل در تولید کشاورزی معتقدند: نیروی کار انسانی، سرمایه ارضی (آب، و زمین) و سرمایه واحد بهره‌برداری (هزینه‌های جاری و نهاده‌ها و ...) Barrel.P21 عوامل تولید زراعی در اسلام در مبحث کار و سرمایه و در باب مزارعه شامل زمین، آب، کار انسانی، شخم (ابزار) و بذر دانسته شده است (۲۲۶ ص: صدر)

۴- نگاه کنید به تقسیم‌بندی مایکل تودارو از واحدهای بهره‌برداری در کتاب توسعه اقتصادی در جهان سوم، صفحه ۴۴۲.

5 - Godelier. M. Textes Choisis de Marx et... Paris Edition sociales. 1970 . Page 30.

۶- منبع قبلی page 36.

۷- ژرژ فوکه G.Fauquet استاد دانشگاه سوربن در رشته اقتصاد سیاسی معتقد است هر نظام اقتصادی از چهار بخش دولتی، سرمایه‌داری، خصوصی، و تعاونی تشکیل می‌شود به اعتقاد وی در بخش دولتی یا عمومی سرمایه متعلق به دولت یا شهرداریهاست. در بخش سرمایه‌داری، سرمایه‌دار به استخدام نیروی کار اقدام می‌کند. در بخش خصوصی نیروی کار و سرمایه و ابزار درهم ادغام شده‌اند، یعنی هر فردی با تملک ابزار تولیدی برای خود کار می‌کند. مثل کشاورزی که دارای دو یا سه هکتار زمین است و بخش تعاونی، بخش پیوند دهنده بخش

خصوصی در رقابت با بخش سرمایه‌داری و بخش دولتی است. به ردیف شماره ۳۹ مراجعه شود.

۸- الگوی بهره‌برداری در کشورهای مختلف غربی و صنعتی، واحد بهره‌برداری خانوادگی است البته با تعریف خاصی که از واحد بهره‌برداری خانوادگی ارائه می‌دهند. به این ترتیب که واحد بهره‌برداری خانوادگی علاوه بر تمکک ابزار و وسائل تولید و استفاده از نیروی کار اعضای خانواده می‌تواند از خدمات بین یک تا دو کارگر روز مزد نیز در سال استفاده نماید. با چنین تعبیری سهم واحدهای بهره‌برداری خانوادگی در کشورهای عضو بازار مشترک اروپا بین حداقل ۷۲ درصد (در ایتالیا) و حداکثر ۹۲ درصد (در لوکزامبورگ) در نوسان است. در هلند ۷۵ درصد، در فرانسه ۸۵ درصد و در آلمان ۸۵ درصد در بلژیک ۹۰ درصد نیروی کار مصروفی در بخش کشاورزی را واحدهای بهره‌برداری خانوادگی تشکیل می‌دهند. در آمریکا واحد بهره‌برداری خانوادگی شکل غالب کشاورزی است. به این ترتیب که در مقابل هر ۴ نفر که عضو واحد بهره‌برداری خانوادگی هستند، فقط یک نفر کارگر روز مزد وجود دارد. اگر مزارع خانوادگی را مجاز به استخدام ۱۰۵ واحد کار و روزمزدی در سال بدانیم، در آن صورت ۶۴ درصد واحد بهره‌برداری کشاورزی در آمریکا از نوع خانوادگی هستند و در مجموع ۸۰ درصد تولید کشاورزی را تامین می‌کنند. به نقل از سخنرانی جرج بیل در اولین کنگره جهانی جامعه‌شناسی روستایی ۱۹۶۴ به نقل از Hoyois:Page215

۹- مراد از سرمایه ارضی، زمین اعم از زمینهای زراعی، باغ و ... و آب زراعی است.

10- Malassis. L. L'exploitation familiale. CRESR. Renne sept, 1957. page 50

۱۱- ممکن است این نوع واحدها از نیروی کار یکدیگر به صورت همیاری (یعنی مبادله نیروی کار با یکدیگر) استفاده کنند.

۱۲- نمونه فروپاشی و تفکیک به واحدهای کوچک در مواردی که مدیر واحد سالخورده است و از شیوه سنتی کشت استفاده می‌کند فراوان مشاهده می‌شود. نمونه ورود به مرحله سرمایه‌داری در مطالعات شکو و کازاکی در منطقه گرگان و دشت آورده شده است.

۱۳- مطالعات اینجانب به صورت منوگرافی در سه روستا در نقاط مختلف ایران نشان می‌دهد که مالک همواره سعی داشته است از نیروی کار زارعین حداکثر استفاده را بنماید و لذا با بهم زدن نسق از میزان زمین هرزارع می‌کاسته است نگاه کنید به:

— منوگرافی ابراهیم آباد نیشابور، از پروفسور موریو-انوو مهدی طالب ۱۳۴۵، بخش تحقیقات روستایی موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.

— منوگرافی میکائیل آباد خلخال، مهدی طالب، بخش تحقیقات روستایی، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۶.

— منوگرافی ده نواراک، مهدی طالب، بخش تحقیقات روستایی، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۷، دانشگاه تهران.

۱۴- وزارت تعاون و امور روستاها، نظری کوتاه به برنامه اصلاحات ارضی، نشریه به مناسبت پانزدهمین سالگرد اصلاحات ارضی، ۱۳۵۰.

۱۵- تقسیم بندی واحدهای بهره برداری را برحسب دهقانان فقیر و تهیدست، دهقانان متوسط و خرده پا و دهقانان مرفه را خسرو خسروی در کتاب «جامعه شناسی روستایی ایران» به کار برده است و بعد از آن دکتر ازکیاد در کتاب «جامعه شناسی توسعه نیافتگی روستایی ایران» و کازرونی در «تصویری از مساله ارضی در ایران قسمت اول شناخت وضع موجود» ۱۳۶- مرکز تحقیقات روستایی وزارت کشاورزی» به کار برده اند. طبق نظر آنان دهقانان فقیر و تهیدست کمتر از ۰ هکتار زمین در اختیار دارند.

بیش از ۰ درصد آن زمین آبی است (از ۰ تا ۹ ر ۷۸ درصد) و اینکه حداکثر ۲۰ درصد آنها به آیش گذاشته می شود و بقیه زیر کشت سالانه می رود و اینکه اغلب این گروه به کشتهای کاربر پرداخته اند «دهقانان فقیر و تهیدست بیشتر محصولاتی می کارند که به کار انسانی احتیاج دارد و باید ارزش محصول تولید شده در واحد سطح زیاد باشد.» صفحه ۰۴. دهقانانی که بین ۰ تا ۱ هکتار زمین دارند و در رده دهقانان خرده پا و متوسط قرار داده شده اند. حدود ۴ درصد زمینهای این گروه آبی است حدود یک سوم زمینها آیش است و نیروی کار خانواده به اندازه زمین تحت فعالیت است و حتی برخی از آنها (۴ درصد) کارگر روز مزد هم داشته اند و بالاخره دهقان مرفه و غنی، زارعینی هستند که بیش از ۱۰ تا ۰ هکتار زمین داشته و به طور متوسط ده هکتار زیر کشت دارند. کمتر از یک سوم زمین آبی است و به طور متوسط هر خانوار ۲۹ هکتار زمین آبی دارد. (۴ - کارزونی)

16- Godelir : page 251

17- Hogais. G. Sociologie rurale . paris. édition universitaire. 1968. page 112.

۱۸- کازرونی، محمد رضا، تصویری از مسئله ارضی در ایران، جلد اول شناخت وضع موجود، مرکز تحقیقات روستایی وزارت کشاورزی و منابع طبیعی، ۱۳۶۰، صفحات ۳ تا ۱۸.

19- Couton les exploitation agricoles en France, revue de l'action populaire No 78

به نقل از شماره ۱۷

۲- تعیین عرف زمین توسط هیئتهای هفت نفره واگذاری و احیای زمین برای اجرای بندج و نیز واگذاری اراضی موات و مصادره شده بین روستاییان بی زمین و کم زمین نیز ظاهراً بر

اساس حد قابل زندگی صورت گرفته است. به این ترتیب که با پیش فرضی کشت محصولات اساسی مثل گندم و جو و علوفه را که درآمد خالص یک هکتار زمین است محاسبه نموده، سپس بر اساس دستمزد پایه یک کارگر شاغل در بخش اقتصادی مشخص می‌کنند که هر کشاورز باید دارای چند هکتار زمین باشد و تعاونی تولید آنها (مشاع) مجموعاً به چه مقدار زمین نیاز دارد؟ این امر عملاً مشکلی را پدید آورده است به این ترتیب که تعیین عرف بر اساس فرض کشت استراتژیک بوده در حالیکه درآمد (و نیروی کار لازم و سرمایه مورد نیاز) یک هکتار خربزه یا هندوانه چندین برابر درآمد یک هکتار گندم (مورد استان سمنان) می‌باشد و لذا در برخی از موارد از جمله در روستای عبدالله آباد دامغان روستاییان بی‌زمینی که از طریق هیئت‌ها زمین دریافت داشته‌اند - اکنون هر یک بین یک تا سه نفر کارگر را به صورت سهم بری به کمک گرفته‌اند تا بخش اعظم اراضی متصرفی را به کشت صیفی اختصاص دهند.

21- Lecoq . Les Réformes Agraires. Paris . point, 1974. Page 160.

۲۲- منبع قبلی Idib P.165

۲۳- اصلاحات ارضی شامل تقسیم زمین هم می‌گردد ولی فقط تقسیم زمین نیست و غرض از اصلاحات ارضی ایجاد تغییرات مناسب در نیروها و روابط تولیدی به منظور تولید بیشتر و ارتقای زندگی زارعین و ..... می‌باشد.

۲۴- در شوروی متعاقب سوسیالیزه کردن مؤسسات اقتصادی در جامعه شهری در روستاها نیز کمیته‌های دهقانی تشکیل شد و بهره‌برداری سوسیالیستی برقرار گردید لکن مقاومت روستاییان به انحاء مختلف، قحطی را به جامعه تحمیل کرد و لذا سیاست نپ NEP به عنوان لیبرالیزه کردن اقتصاد و خاصه برگرداندن مالکین به جامعه روستایی در سال ۱۹۲۲ نشانگر عقب نشینی سوسیالیست‌ها بود. در سال ۱۹۲۸ که استالین مصمم به زدودن دوگانگی اقتصاد در شهرها و روستا گردید، واگذاری حدود نیم هکتار زمین به هر خانواده کشاورز عضو سوخوز و کلخوز را پذیرفت و یک درصد کل اراضی را تحت مالکیت خصوصی کشاورزان در آورد. میزان تولیدات این زمینها در قیاس با سایر واحدها در حد بسیار بالایی است (ردیف شماره ۲۱ صفحه ۱۳۲ در تغییراتی که در برنامه‌های اصلاحی گورباچف اخیراً در شوروی داده شده، بخشی از اراضی کلخوزها را به زارعین عضو به اجاره واگذار خواهند کرد).

25- Mendras H. Societes paysannes paris collection u 1976. page 182 .

۲۶- منبع قبلی Ibid P- 162

۲۷- اطلاق کشاورزی نیمه وقت به این واحدها اشکالاتی را موجب می‌گردد. زیرا در این نوع کشاورزی زارع در زمان کشت و خصوصاً داشت و برداشت که معمولاً در تابستان است به روستا مراجعت کرده و راساً یا با استفاده از کارگر به برداشت محصول زمین یا باغ پرداخته و اول پاییز به محل کار دایم خود در شهر مراجعه می‌کنند.

- ۲۸- به مقاله طرحی برای مبادله خدمات: بانک کار در مجله جهاد تیرماه ۱۳۶۶ مراجعه شود.
- ۲۹- به مقاله (عوامل مؤثر در تقطیع اراضی و ... و ۱۰۰۰) مجله رشد جغرافیا سال سوم شماره ۹ و ۱۱ و ۱۲ و همچنین کتاب «کارآیی واحدهای دهقانی» از دکتر نوری نائینی و کتاب «جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران از» دکتر ازکیا مراجعه شود.
- 30- Gutelman. M. Structures et Réforme Agraires. Paris F. M. 1974.
- 31- Houée. P. Les étapes du developpement rurale. paris, les edition Ouvrieres. 1972.
- ۳۲- صدر محمد باقر، اقتصاد ما ترجمه اسپهبدی، جلد دوم، انتشارات اسلامی، بدون تاریخ.
- ۳۳- گرگانی، منصور، اقتصاد گرگان، گنبد دشت، تهران، ۱۳۵۰.
- ۳۴- شادی‌طلب، ژاله و ... گزارش مرحله اول طرح تحقیقاتی پنبه در گرگان و گنبد جلد اول وزارت برنامه و بودجه ۱۳۶۴.
- ۳۵- تودارو، مایکل توسعه اقتصادی در جهان سوم ترجمه فرجادی، وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۵.
- ۳۶- نوری نائینی، محمد سعید، کارآئی کشاورزی دهقانی ایران، توسعه برنامه ریزی ایران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۵۶.
- ۳۷- ازکیا، مصطفی جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۵، تهران.
- ۳۸- طالب مهدی، مقاله عوامل مؤثر در تقطیع اراضی و لزوم یکپارچگی زمینهای واحد بهره برداری